

УДК 159.922

Омельченко Марина Сергіївна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри корекційної педагогіки
Донбаського державного педагогічного університету
kuznetsovams@mail.ru
ORCID 0000–0001–8292–1791

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ СВІДОМОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

У статті проводиться аналітичний огляд проблеми свідомості у психології. Автором зазначено місце та роль свідомості у розвитку не лише особистості, а й суспільства в цілому, окреслено актуальність дослідження. Визначено основні напрямки психологічної науки, зроблено короткий аналіз поглядів їх представників на сутність, структуру, механізми та функції свідомості. Окрім оглядового аналізу літературних джерел, автором зроблено спробу пов'язати між собою основні тенденції у змінах поглядів на цю проблему у психології, визначити перспективи подальших досліджень. Матеріал статті дає можливість уявити загальну картину стану проблеми свідомості і може стати теоретичною базою для її подальшого розроблення.

Ключові слова: біхевіоризм, інтроспекція, когнітивна психологія, психоаналіз, свідомість, функціональна психологія.

Постановка проблеми. Пояснення свідомості завжди було однією з найбільш актуальних та гострих проблем у світовій філософії та психології. Не одне покоління науковців намагалося розкрити сутність, механізми виникнення та існування, структуру та можливості свідомості, проте чим більше вчені занурювались у вивчення цієї проблеми, тим більше непорозумінь та протиріччя з'являлося на їхньому шляху. Протиріччя та спори викликали і визначення субстанції, яка становить свідомість, і її впливовість на інші матерії, роль та місце у життєдіяльності людини і, навіть, факт існування.

Проблема свідомості є основною у психології та має стратегічне значення для людства. Такі знання дозволять людині, перш за все, краще пізнати свій внутрішній світ, зрозуміти витоки людських думок, дій, механізми поведінки, що дасть змогу спрогнозувати певні події, організувати та стратегічно правильно спрямувати діяльність не лише власну, але й групову. З іншого боку, розуміння свідомості дозволить наблизитися до таких глобальних проблем як, наприклад, розкриття однієї з найбільших таємниць людства — таємниці життя та смерті, знайти відповіді на питання, як пов'язані між собою тіло та розум, що таке душа та взагалі чи існує вона, чи зникає свідомість разом зі смертю, чи можна керувати власною свідомістю і свідомістю мас та багато інших.

Як зазначив відомий психолог сучасності Антті Ревонсуо, зрозуміти сутність свідомості необхідно, щоб зрозуміти себе, причини наших вчинків, внутрішнє життя [6].

Мета статті: виявити різнобічні аспекти проблеми свідомості у найбільш популярних школах психології.

Результати дослідження. Одна з перших наукових спроб трактувати свідомість належить французькому філософу Рене Декарту (1596–1650). Вчений сформулював найвідомішу теорію, згідно з якою свідомість являла собою ментальну субстанцію, прямо поєднуючись з тілом через мозок [6].

Ідеї Декарта лягли в основу інтроспективної психології, що з'явилася у XIX — на початку XX століття, засновником якої став В. Вундт (1832–1920). Спираючись на дуалістичні погляди Р. Декарта та Дж. Локка, В. Вундт зробив висновок, що єдиним засобом вивчити свідомість, яка, на його погляд, являла собою замкнений у людині внутрішній досвід, є самостереження (внутрішнє споглядання, інтроспекція). Вчений відкрив першу лабораторію та розпочав експериментальне дослідження змісту та стану свідомості.

Використовуючи у своїх дослідженнях метод інтроспекції як основний, В. Вундт поділив свідомість на два великих класи: свідомість саму по собі (мимовільну) та свідомість, якою керують (довільну).

Ототожнюючи свідомість з психікою людини, В. Вундт дав наступне визначення: «...будь-яке психічне утворення складається з множини елементарних процесів, що зазвичай не розпочинаються та не закінчуються водночас, тобто зв'язок, що поєднує ці елементи у єдине ціле, завжди виходить за його межі, так що різні та водночас послідовні утворення у свою чергу поєднуються одне з одним, хоча і менш тісно. Ці поєднання психічних утворень ми називаємо свідомістю» [1, с. 137].

Погляди В. Вундта на сутність та механізми свідомості багато в чому поділяли, розвивали та видозмінювали вчені Е. Б. Титченер, Ф. Brentano, К. Штумпф, Т. Липпс, О. Кюльпе та ін. Проте, незважаючи на певні відмінності, всіх цих вчених поєднувало загальне — використання методу інтроспекції як визначального у дослідженнях психіки та свідомості. Саме суб'єктивність та ідеалізм лишили у XX столітті ідеї інтроспективної психології наукового впливу.

Зовсім інші погляди на свідомість мали представники асоціативної психології, що зародилася та процвітала у XVIII столітті (Д. Гартлі, Д. Берклі, Д. Юм, Т. Браун, Г. Спенсер).

Погоджуючись з думкою В. Вундта про те, що змістом свідомості є елементарні та складні процеси та реакції, вчені-асоціаністи вбачали їх у вигляді відчуття, уявлень, почуттів, поєднаних між собою за принципом асоціацій. Вивчаючи свідомість, представники асоціативної психології, як і вчені школи інтроспективної психології, провідним методом вважали самостереження [8].

Так само, як і представники інтроспективної школи, вчені-асоціаністи не змогли довгий час утримувати провідні позиції у тлумаченні та поясненні свідомості, адже суспільство XX століття у зв'язку з розвитком промислового виробництва вимагало від психології вирішення більш практичних завдань, пояснень механізмів поведінки людини, у результаті чого з'явився новий напрямок у науці — біхевіоризм.

З появою на початку XX століття біхевіоризму (Дж. Б. Уотсон) предмет психології перемістився із свідомості на поведінку людини. Теорія біхе-

віоризму фактично не торкалася такої проблеми як свідомість. Поняття, образи, мислення, почуття вважалися лише м'язовими та секреторними реакціями.

Представники біхевіоризму Дж. Б. Уотсон, К. С. Лешлі та ін. вважали, що якщо свідомість не можлива об'єктивно спостерігати, то вона взагалі не існує. Поняття «свідомість» ототожнювалося ними з застарілим релігійним поняттям «душа» [9].

У 60-х роках ХХ століття на основі ідей біхевіоризму виник новий напрямок — необіхевіоризм. Його засновник Скіннер вважав, що предметом психології є не лише поведінка, а будь-яка реакція організму на навколишнє середовище. Свідомість у розумінні необіхевіористів являла собою лише мотивацію поведінки.

Таким чином, на певний час біхевіоризм витіснив поняття «свідомість» із наукового обігу, проте вже у 70-ті роки ХХ століття з'являється новий напрямок у психології, який робить акцент саме на вивченні свідомості особистості, — когнітивна психологія [11].

Представників когнітивної психології (Дж. Брунер, К. С. Лешлі, Д. Бом та ін.) перш за все цікавили ті засоби та форми, у яких свідомість людини організовувала свій досвід. Тобто свідомість у цій ролі приймала форму та пов'язувала між собою психічні процеси.

Вчені прийшли до висновку, що більша частина психічних процесів відбувалася на несвідомому рівні. Сама ж свідомість пояснювалася логікою процесу пізнання. Таким чином, на перший план висувалося пізнання людини, розуміння та пояснення якого у певній мірі нагадувало трактування пізнавальних процесів у інтроспективній психології [3; 11].

Саме відсутність єдиної узгодженої теорії особистості та схеми пояснення пізнання стали однією з причин кризи та занепаду когнітивної психології у подальшому.

Поряд з виникненням та поширенням ідей біхевіоризму наприкінці ХІХ століття оформився ще один напрямок у психології — психоаналітичний. В основу психоаналізу улягли ідеї австрійського невролога Зигмунда Фрейда. Вчений був впевнений, що вся людська діяльність визначається здебільшого несвідомими потягами.

Свідомості у психоаналізі відводилася зовсім незначна роль віддаленого результату несвідомого. На думку представників психоаналізу З. Фрейда, А. Адлера, К. Г. Юнга та ін., вона асоціювалася із розумним та охоплювала лише ті відчуття і думки, що займають людину у конкретний момент. Свідомість могла приєднуватися до інших якостей психіки, а могла зовсім бути відсутньою.

Ця думка відображена у визначенні поняття свідомості К. Г. Юнга: «... свідомість — ефемерне явище, що здійснює всі одномоментні пристосування та орієнтації, через що його роботу, скоріше за все, можна порівняти з орієнтуванням у просторі» [5].

У 20–30-х роках ХХ століття на основі психоаналітичного підходу З. Фрейда з'явився новий напрямок у психології, що отримав назву неофрейдизм. Представники неофрейдизму Є. Фромм, К. Хорні, Г. С. Саллі-

ван, Ж. Лакан та ін. визнавали більшу роль свідомості у розвитку особистості, ніж у класичному психоаналізі. Вчені на основі ідей аналізу індивідуальних вчинків намагалися пояснити соціальну структуру життя людей.

Психоаналіз З. Фрейда, аналітична психологія Юнга, неофрейдизм, індивідуальна психологія А. Адлера та ін. відносяться до напрямку, що отримав назву глибинної психології через те, що провідна роль в них відводиться несвідомим компонентам, розташованим у «глибинах» психіки людини, за поверхнею свідомості.

Позиції представників глибинної психології стосовно свідомості були значно розкритиковані здебільшого через антиісторичний підхід до аналізу культурних та соціальних процесів у суспільстві; неправомірність висновків, зроблених шляхом суб'єктивних спостережень, перенесення їх на загальні закономірності розвитку природи та суспільства; відсутність пояснення впливу соціального фактора на хід розвитку особистості та ін.

Разом з ідеями неофрейдизму початок ХХ століття ознаменований появою такого напрямку у психологічній науці як гештальтпсихологія. Головним, з чим працювали представники даного напрямку М. Вертгеймер, В. Келер, М. Каффка та ін., була саме свідомість, розуміння якої будувалося за принципом цілісності. На думку вчених, свідомість, як одне ціле, будувалася з окремих образів (гештальтів), нерозривно пов'язаних між собою. Вважалося, що зміни в одному образі обов'язково призведуть до змін в інших.

Представники гештальтпсихології вивчали свідомість шляхом опису та спостережень за сприйняттями людини [7].

Гештальтпсихологія утримувала інтерес науковців до своїх ідей лише до 60-х років ХХ століття. Саме в ці роки оформився новий напрямок в науці — гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Е. Франкл, Г. Олпорт та ін.), центральною ланкою якого стала проблема особистості та її розвитку. При цьому інтерес до свідомості значно підвищується, якщо порівнювати гуманістичні погляди з поглядами біхевіористів. Пізніше на основі ідей гуманістичної психології виникла екзистенціальна психологія, центром уваги якої знов таки залишалася категорія особистості (Р. Мей, Л. Бінсвангер, А. Сторча, М. Босса та ін.).

Представники гуманістичної та екзистенціальної шкіл психології давали досить різні трактування поняттю «свідомість», однак загальною була характеристика свідомості як вроджених властивостей буття людини. «Нема буття людини без буття свідомості». Таким чином, свідомість стає поняттям об'єктивним [11].

Ще одним з популярних напрямків психології кінця ХІХ століття стала функціональна психологія (У. Джеймс, Д. Дьюї, Спенсер та ін.), яка зародилася у США. Психологія розглядалася представниками даного напрямку як наука про функції свідомості.

У. Джеймс — американський філософ та психолог, один з провідних представників функціональної психології, приділяв дуже багато уваги проблемі свідомості, вважаючи її життєво важливою функцією людини, що

живе у складному середовищі (тобто свідомість необхідна для адаптації людини).

Вчений досліджував власний внутрішній досвід, роблячи висновки, що при самоспостереженні людина має справу із різними станами свідомості, що постійно змінюються. Серед станів свідомості У. Джеймс вбачав мінливі та стійкі.

Стійкі стани, на його погляд, мали наочно-чуттєву основу, знаходили відображення у мовленні у формі іменників та були предметом дослідження у традиційній психології.

Мінливі стани за У. Джеймсом не мали ані наочно-образного змісту, ані певних найменувань, адже їх складно описати словами.

Всі описані у функціональній психології стани мають велике значення у потоці свідомості, підготовлюють перехід з одного стійкого стану до іншого та можуть бути вираженими у мовленні. Вони належать конкретній дієвій особі, що пізнає свій внутрішній досвід. Будь-який стан свідомості пов'язаний з руховими процесами — емоціями, інстинктами, вольовими процесами [2, с. 368].

Цікавий підхід до вирішення проблеми свідомості має сучасний напрямок психології — феноменологічний психоаналіз, що виник у Європі у другій половині ХХ століття. Засновником даного напрямку став німецький філософ Е. Гуссерль.

На відміну від класичного психоаналізу З. Фрейда, який вважав свідомість лише верхівкою айсберга-несвідомого, феноменологічний психоаналіз був безпосередньо спрямований на вивчення цієї проблеми. Ідеї стосовно свідомості у феноменологічній психології пов'язані з феноменологічною концепцією свідомості у філософії і мають наступні положення:

- 1) Свідомість — нескінченний та незворотний потік переживань;
- 2) Свідомість містить у собі добре розрізняванні формоутворення, частини, що є цінностями;
- 3) Свідомість характеризується спрямованістю на предмети, або інтенціональністю (свідомість про «...»);
- 4) Шляхом до більш конкретного аналізу предметності свідомості мають бути відторгнені фізичні, психологічні, індивідуальні сторони переживань, «пласти феноменів», а також їхні втілення в окремі судження, відповідно у мовленнєвих виразах;
- 5) Змістом, предметними смислами свідомості можуть ставати не лише речі, але й суб'єкти, особистості, психологічні властивості, сприйняття та інші психічні стани;
- 6) Час є часом свідомості;
- 7) Свідомість усвідомлює та мислить буття [5; 10].

Окрім основних вищезгаданих концепцій свідомості, у психології існує ще багато різних думок, стосовно рішення даної проблеми в інших психологічних школах (проективна психологія, психологія народів, топологічна психологія та ін.), хоча жодна з них не дає точного та безапеляційного розуміння того, що таке насправді свідомість, якої вона консистенції, яке її місце у життєдіяльності людини тощо.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проведений аналітичний огляд психологічної літератури з проблеми свідомості не є закінченим дослідженням. Отриманий матеріал може бути теоретичною основою для подальшого вивчення історичного аспекту цього питання, проведення паралелей з трактуванням свідомості в інших науках (філософії, фізіології), встановлення зв'язків з різними сферами суспільного життя (політичною, професійною, релігійною, освітньою та ін.), використання з практичною метою.

Окрім можливості наблизитися до пояснення свідомості, необхідно спрямувати ці знання з метою вирішення проблеми її впливу на буття та розвиток сучасного суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Вундт В. Очерк психологии / В. Вундт : пер. с нем. Г. А. Паперна. — СПб. : Издание Ф. Павленкова, 1896. — 229 с.
2. Джемс У. Психология (К столетию «Принципов психологии» У. Джемса) / У. Джемс ; под ред. Л. А. Петровской. — М.: Педагогика, 1991. — 368 с.
3. Дробот О. В. Нові підходи у дослідженнях свідомості: методологічні перспективи / О. В. Дробот // Вісник Одеського національного університету. — 2011. — Т. 16, № 7. — С. 69–76.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы : пер. с англ. / А. Маслоу — 2-е изд., испр. — Москва: Смысл, 2011. — 30 с.
5. Мотрошилова Н. В. История философии: Запад — Россия — Восток : (книга третья: Философия XIX–XX в.). — 2-е изд. — М.: «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1999. — 448 с.
6. Ревонсуо А. Психология сознания : пер. с англ. [Электронный ресурс] / А. Ревонсуо ; под ред. Е. И. Николаевой. — Режим доступа: <http://e-libra.ru/read/367656-psihologiya-soznaniya.html>
7. Садовский В. Н. Гештальтпсихология, Л. С. Выготский и Ж. Пиаже (К истории системного подхода в психологии) / В. Н. Садовский // Научное творчество Л. С. Выготского и современная психология. — М., 1981.
8. Спенсер Г. Ассоциативная психология / Г. Спенсер, Т. Циген. — М: АСТ, 1998.
9. Уотсон Д. Поведение как предмет психологии (бихевиоризм и необихевиоризм) / Д. Уотсон // Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — М., 1980. — С. 34–44.
10. Халалова А. А. Г. Карлсон «Психоанализ в новом свете» / А. А. Халалова // Horizon. Феноменологические исследования. — 2012. — Т. 1, № 2. — с. 297–301.
11. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С. Шульц ; под ред. А. Д. Наследова : пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л. Царук. — СПб.: Евразия, 2002. — 532 с.

REFERENCES

1. Vundt V. Oчерk psikhologii : per. s nem. G. A. Paperna / V. Vundt. — SPb., izdanie F. Pavlenkova, 1896. — 229 s.
2. Dzhems U. Psikhologiya (K stoletiyu «Printsipov psikhologii» U. Dzhemsa) / U. Dzhems / pod red. L. A. Petrovskoy. — M.: Pedagogika, 1991. — 368 s.
3. Drobot O. V. Novi pidkhodi u doslidzhenniyakh svidomosti: metodologichni perspektivi / O. V. Drobot // Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. — 2011. — T. 16, № 7. — s. 69–76.
4. Maslou A. Novye rubezhi chelovecheskoy prirody : per.s angl. / A. Maslou — 2-e izd.ispr. — Moskva: Smysl, 2011. — 30 s.

5. Motroshilova N. V. Istoriya filosofii: Zapad — Rossiya — Vostok : (kniga tretya: Filosofiya XIX-XX v.). — 2-e izd. M.: «Greko- latinskiy kabinet» Yu. A. Shichalina, 1999. — 448 s.
6. Revonsuo Antti. Psikhologiya soznaniya : per.s ang. / A. Revonsuo / pod red. prof. Ye.I. Nikolavoy. [elektronnyy ressur] / rezhim dostupa: <http://e-libra.ru/read/367656-psihologiya-soznaniya.html>
7. Sadovskiy V. N. Geshtaltpsikhologiya, L. S. Vygotskiy i Zh. Piazhe (K istorii sistemnogo podkhoda v psikhologii) / V. N. Sadovskiy // v kn. Nauchnoe tvorchestvo L. S. Vygotskogo i sovremennaya psikhologiya. — M., 1981. — s. 141.
8. Spenser G., Tsigen T. Assotsiativnaya psikhologiya / G. Spenser, T. Tsigen. — M: AST, 1998. —
9. Uotson D. Povedenie kak predmet psikhologii (bikheviorizm i neobikheviorizm) / D. Uotson // khrestomatiya po istorii psikhologii / pod red. P. Ya. Galperina, A. N. Zhdan. — M., 1980. — s.34-44.
10. Khalalova A. A. G. Karlson «Psikhoanaliz v novom svete» / A. A. Khalalova // Horizon. Fenomenologicheskie issledovaniya. — 2012. — T. 1, № 2. — s. 297-301.
11. Shults D., Shults S. Istoriya sovremennoy psikhologii : per. s angl. A. V. Govorunov, V. I. Kuzin, L. L. Tsaruk / D. Shults, S. Shults / pod red. A. D. Nasledova. — SPb.: Izd-vo «Yevraziya», 2002. — 532s.

Омельченко Марина Сергеевна

кандидат педагогических наук, доцент кафедры коррекционной педагогики
Донбасского государственного педагогического университета

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ СОЗНАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Резюме

В статье приводится аналитический обзор проблемы сознания в психологии. Автором определено место и роль сознания в развитии не только личности, а и общества в целом, обозначена актуальность исследования. Выделены основные направления психологической науки, сделан краткий анализ взглядов их представителей на суть, структуру, механизмы и функции сознания. Кроме обзорного анализа литературных источников, автор сделал попытку связать между собой основные тенденции в изменениях взглядов на эту проблему в психологии, определить перспективы дальнейших исследований. Материал статьи дает возможность представить общую картину проблемы сознания и может стать теоретической базой для ее дальнейшей разработки.

Ключевые слова: бихевиоризм, интроспекция, когнитивная психология, психоанализ, сознание, функциональная психология.

Omelchenko Marina

Docent, Candidate of Pedagogic Sciences, Lecturer of the Department
of correctional pedagogy, Donbass State Pedagogical University

HISTORICAL OVERVIEW OF CONSCIOUSNESS IN PSYCHOLOGY

Abstract

The problem of consciousness is the basic in psychology and is of strategic importance for humanity. Such knowledge will allow people to better know themselves, understand the sources of thoughts, actions, mechanisms of behavior that will enable

to predict certain events, organize and direct their own activities and the activities of the collective.

The purpose of the article was to research different aspects of the problem of consciousness in the most popular schools in psychology.

The views of the representatives of the leading destinations such as the introspective psychology, behaviorism, cognitive psychology, associative psychology, humanistic psychology, psychoanalysis, phenomenological analysis and others have their origin in the philosophies of consciousness. Tract consciousness scientists in different ways, and in some schools (behaviorism) are not taken into consideration, or relegated to the background (psychoanalysis). Given that all the ideas about consciousness are valuable for the development of psychology, not one school did not manage to solve the problem objectively.

Conducted an analytical review and investigation is not complete, but the article material could be a theoretical basis for further study of the historical aspect of the issue and use for practical purposes.

Key words: behaviorism, introspection, cognitive psychology, psychoanalysis, consciousness, functional psychology.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2017